

Rafał Zadak

KAMIEŃ W ZABYTKACH WIELICKICH NEKROPOLII

WSTĘP

Kamień naturalny, jako materiał budowlany towarzyszył człowiekowi od zarania dziejów. Szczególnym miejscem jego wykorzystania jest cmentarz. Nagrobki, grobowce, rzeźby, pomniki, tablice epitafialne i inne drobniejsze detale od zawsze starano się wykonać z materiału, który przetrwa wiele pokoleń, a takim właśnie jest kamień. Patrząc okiem geologa, każdy cmentarz jest swego rodzaju „muzeum” geologicznym na wolnym powietrzu, bogatym w różne odmiany skał. Współczesny rynek kamieniarski obfituje w różnorodność barw, struktur i tekstur kamieni naturalnych, importowanych z całego świata m.in. ze Skandynawii, Afryki, Indii czy Chin. Dużą popularnością cieszą się odmiany skał magmowych, do których zalicza się przede wszystkim granity. Cechuje je duża odporność na działanie zewnętrznych czynników niszczących, co ma istotne znaczenie zwłaszcza w przypadku nagrobków. Do najbardziej pożądaných i najwyżej stojących w hierarchii zastosowania w cmentarnej architekturze zawsze były i są czarne odmiany skał magmowych, wśród których obecnie niewątpliwie prym wiodzie „czarny granit” ze Skandynawii o handlowej nazwie Szwed. Bardzo popularne są również nagrobki wykonane z jasnego granitu ze Strzegomia, bądź Strzelina. Polski granit z dolnośląskich masywów granitoidowych, z których największe znaczenie gospodarcze ma masyw określany najczęściej nazwą Strzegom-Sobótka posiada bardzo dobre cechy fizyczne¹. Pozwala to na jego wszechstronne wykorzystanie zarówno w szeroko pojętym budownictwie jak i doskonale nadaje się, jako trwały materiał rzeźbiarski.

Dawniej nagrobki często wykonywano z kamienia pochodzenia miejscowego, co przy okazji dostarczało informacji o surowcach skalnych najbliższej okolicy.

¹H. Walendowski: *Granity strzegomskie. Minimonografie polskich kamieni budowlanych*, „Nowy Kamieniarz” nr 58 (1/2012), s. 56-57.

Wybór materiału podyktowany był przede wszystkim dostępnością skały, a także aspektami ekonomicznymi takimi jak koszty: wydobycia, transportu i obróbki surowca skalnego.

Wieliczka, jako miasto leżące blisko ośrodków gdzie wydobywano piaskowce karpackie, w dużej mierze korzystała z tego materiału. Pod koniec XIX w. wykorzystanie piaskowców karpackich w Małopolsce było znacznie większe niż obecnie. Czynnych było wówczas 50 dużych łomów dających rocznie 20 tysięcy m³ ciosów². Skały te możemy zaobserwować, jako elementy architektoniczne różnych ówczesnych budowli mieszkalnych oraz wśród najstarszych nagrobków wielickich nekropolii.

W obrębie miasta funkcjonuje obecnie jeden czynny cmentarz komunalny, natomiast w południowo-zachodnich rubieżach Wieliczki znajduje się nieczynny cmentarz żydowski (kirkut).

WIELICKI CMEN TARZ KOMUNALNY

Cmentarz Komunalny w Wieliczce zlokalizowany przy ulicy Piłsudskiego powstał na początku XIX w³. Założono go na tzw. Zadorach, na gruntach dawnego szpitala Św. Ducha. Po raz pierwszy został zaznaczony na planie Ludwika Emanuela Hrdiny z 1818 r⁴. Impulsem do założenia cmentarza było niewątpliwie zarządzenie z roku 1792, w którym austriackie władze zaborcze zakazały dalszego grzebania zmarłych przy kościołach⁵, jak to było dotychczas i w związku z tym zaistniała potrzeba wytyczenia cmentarza poza miastem. Przyczynił się do tego również wzrost liczby zgonów, wywołany panującą w 1831 r. epidemią cholery (zmarło wówczas ok. 216 - 323 osób)⁶. Wydarzenia te zbiegły się z przybyciem do Wieliczki proboszcza ks. Andrzeja Danki oraz z inicjatywą działaczki filantropijnej Julii z Klemensiewiczów Langerowej, żony Fryderyka Langerera, adiunkta Zarządu Salinarnego, która na własny koszt wzniosła w latach 1833–34 w centrum zespołu kaplicę cmentarną pw. Św. Kingi (Kunegundy)⁷. Ludwik Młynek w swym opracowaniu o Wieliczce⁸ podaje informacje, jakoby surowiec na budowę kaplicy

² J. Rajchel: *Kamienny Kraków*, Kraków 2005, s. 43.

³ M. Międzobrodzka, P. Krokosz: *Górnicza Wieliczka. Przewodnik po mieście*, Wieliczka 2009, s. 33.

⁴ J. Duda: *Miejsca pamięci narodowej na terenie Miasta i Gminy Wieliczka*, „Biblioteczka wielicka” (dalej: „Biblioteczka...”), z. 62, 2007, s. 16.

⁵ A. Gaczoł: „Górnicy” cmentarz w Wieliczce, „Spotkania z zabytkami”, 1985.

⁶ J. Duda: *Zarazy i epidemie w dziejach Wieliczki*. z serii: „Zabytki Wieliczki” 17 „Cmentarze i kapliczki choleryczne”, „Biblioteczka...”, z. 40, 2005, s. 13.

⁷ S. Gawęda: *Wieliczka pod zaborami austriackimi (1772-1918)* (w:) *Wieliczka dzieje miasta*, Kraków 1990, s. 206.

⁸ L. Młynek: *Dzieje parafii wielickiej w zarysie*, Kraków 1935.

pochodził z kościoła Św. Krzyża⁹, który za decyzją Magistratu wielickiego został rozebrany, a materiał budowlany przeznaczono na budowę cmentarnej kaplicy.

W pierwszej połowie XX w. powstała Kwatera Wojskowa i wybudowany został nowy Dom Przedpogrzebowy według planów budowniczego salinarnego Józefa Zimlera z 1925 r. i Józefa Merendy, budowniczego z Podgórza, z 1926 r.¹⁰. Współcześnie budynek spełnia funkcję kaplicy i siedziby administracji cmentarnej.

Cmentarz wielicki jest szczególnym miejscem, gdyż od początku jego założenia jest cmentarzem górniczym. Spoczywają na nim byli górnicy i ludzie w różny sposób związani z wielicką kopalnią. Wśród wielu zasłużonych postaci pojawiają się takie nazwiska jak chociażby Windakiewiczowie, Fischerowie czy Kuczkiewiczowie, którzy przepracowali w górnictwie solnym wiele lat.

Analizując kamieniarkę wielickiej nekropolii skupiono się na nagrobkach najstarszych, zabytkowych, będących zarazem odzwierciedleniem ówczesnie panującego trendu. Są to nagrobki niezwykle interesujące pod względem artystycznym, a niektóre z nich sygnowane są nazwiskami słynnych ówczesnych kamieniarzy. Wyjątkowy kunszt dłuta można obserwować wśród nagrobków wykonanych w zakładzie rzeźbiarko-kamieniarskim Stanisława Bodnickiego w Podgórzu. Uwagę przykuwa chociażby kamienny pomnik nagrobny Agnieszki

Fot. 1. Pomnik nagrobny Agnieszki z Iskierów Zimlerowej

⁹ Kościół św. Krzyża znajdował się w Parku Mickiewicza w Wieliczce.

¹⁰ A. Gaczoł, I. Markowski: *Zabytkowy cmentarz komunalny w Wieliczce*, Wieliczka 1990.

z Iskierów Zimlerowej datowany na rok 1890 (kw. X), czy nagrobek Romana Sapińskiego C.K. starszego sztygara górniczego, postawionego w roku 1875 (kw. XVI). Pięknie prezentuje się również pomnik nagrobny Juliusza Hejdy – starszego sztygara salinarnego, z 1907 r. (kw. XII). Nagrobki te, wykonane przeważnie z piaskowca i wapienia charakteryzują się dużymi walorami artystycznymi.

Wśród innych twórców zabytkowych nagrobków wielickich należy wymienić artystę rzeźbiarza Edwarda Stehlika (1825-88), który wykonał nagrobek rodziny Jana Geramba, dyrektora Zarządu Salinarnego w latach 1856-67 (kw. VII). Na uwagę zasługuje również F. Hochstim, autor między innymi nagrobka Ludwika Windakiewicza (zm. 1884 r.) – kw. Xa. Także Józef Markowski (1860-1920) górnik, rzeźbiarz samouk, twórca bogatego zestawu rzeźb w soli zdobiącego kaplicę św. Kingi w Kopalni Soli Wieliczka, był autorem kilku nagrobków na wielickim cmentarzu. Jeden z nich poświęcony został pamięci dwóch młodo zmarłych w 1902 r. córek artysty, Marii i Magdaleny (kw. IX c).

CHARAKTERYSTYKA KAMIERNIARKI ZABYTKOWYCH NAGROBKÓW CMENTARZA KOMUNALNEGO

Z petrograficznego¹¹ punktu widzenia wśród zabytkowych obiektów wyróżniamy trzy podstawowe rodzaje skał, a mianowicie magmowe, osadowe i metamorficzne. Najtrwalsze są nagrobki wykonane ze skał magmowych. Pierwsze z nich pojawiają się pod koniec XIX w. Ze skał metamorficznych wykonane są przeważnie tablice inskrypcyjne, rzadziej spotyka się całe nagrobki. Natomiast najbardziej powszechne wśród zabytków skały osadowe wykorzystywane były przede wszystkim do rzeźbienia finezyjnych form dekoracyjnych, które stanowią dziś niezwykle cenne zabytki sztuki sepulkralnej¹².

Skupiając uwagę na stronę geologiczną dokonano ogólnej charakterystyki surowców skalnych, zastosowanych wśród wybranych nagrobków od momentu powstania cmentarza do i połowy XX w. Oprócz nagrobków będących zabytkami sztuki o dużej wartości artystycznej, wybrano też takie, które wykonano z kamienia stanowiącego rzadkość na cmentarzu.

¹¹ Petrografia – dziedzina nauk o Ziemi, której przedmiotem są skały: skład mineralny i chemiczny, struktura, geneza, przeobrażenia i sposób występowania w skorupie ziemskiej, zob. W. Mizerski, H. Sylwestrzak: *Słownik geologiczny*, PWN, Warszawa 2002.

¹² Sepulkralna sztuka, określenie stosowane do różnych gałęzi sztuki związanej z budownictwem i dekoracją cmentarzy i nagrobków. Do zabytków sztuki sepulkralnej należą np. piramidy egipskie, stele greckie, sarkofagi rzymskie, freski zdobiące wnętrza katakumb, cmentarze, mauzolea, nagrobki itp. zob. *Słownik terminologiczny Sztuk Pięknych*, PWN, Warszawa 1976.

W XIX w. i na przełomie XIX i XX w. nagrobki wykonywano z materiału miejscowego, występującego w znacznych ilościach bądź sprowadzanego z pobliskich kamieniołomów. Dla Wieliczki prawdziwym „Eldorado” był piaskowiec karpacki, wydobywany w wielu okolicznych miejscowościach, m.in. dużymi ośrodkami były Dobczyce oraz Myślenice. Dla przykładu można podać, iż kamieniołom piaskowca w Drogini k. Myślenic był czynny co najmniej od XVI wieku¹³.

To właśnie z piaskowca powstało w tym okresie najwięcej nagrobków na wielickim cmentarzu. Zaletą jego było to, iż był łatwo dostępny i bardzo dobrze nadawał się do rzeźbienia. Niestety skała ta z upływem czasu powoli ulegała destrukcji i piękne rzeźby z czasem straciły swoją wyrazistość, a nawet doszło w niektórych przypadkach do dezintegracji skały. Dodatkowo piaskowiec uległ antropogenicznemu zabrudzeniu i niejednokrotnie pokryty został warstwą mchu. Analizując makroskopowo są to przeważnie piaskowce źle wysortowane, zabarwione na rdzawo związkami żelaza. w masie skalnej można zaobserwować słabo obtoczone, ostrokrawędziste ziarna kwarcu. Spoiwo skały jest przeważnie ilasto-krzemionkowe.

Wśród wielickich zabytków można podać wiele przykładów użycia tego kamienia. Między innymi obelisk na cokole upamiętniający ofiary epidemii cholery w Wieliczce, w 1831 r., na którym widnieje napis: „*Im Jahre 1831 hal die cholera 216*”. Tuż przy nim znajduje się piaskowcowy nagrobek ks. Stanisława Osuchowskiego, z około 1870 r. Również w całości z piaskowca wykonany jest jeden z najpiękniejszych zabytków cmentarza, a mianowicie nagrobek Ignacego Rawicz Dembińskiego (1810–70), kapitana IV pułku piechoty Wojsk Polskich, uczestnika powstania listopadowego (kw. VIII).

Omawiany kamień stanowił podstawowy i najczęściej stosowany materiał w ówczesnej kamieniarskiej nagrobnej. Wykorzystywano go zarówno do tworzenia całych nagrobków, łącznie z bezpośrednio rytowanymi inskrypcjami jak i, co było powszechniej stosowane, wykonywano z niego poszczególne elementy jak cokoły bądź zwieńczenia. Często łączono go z wapieniem pińczowskim i „marmurem” dębnickim, z którego robiono tablice inskrypcyjne. Jednym z przykładów takiego połączenia jest najstarszy nagrobek wielickiego cmentarza Józefa Lilla von Lillienbacha, naczelnika wielickich salin, pochodzący z 1832 r. Wykonany z piaskowca i „marmuru” dębnickiego - tablica inskrypcyjna.

Oprócz popularnych i najczęściej występujących jasnych piaskowców karpackich na uwagę zasługuje czerwony piaskowiec triasowy z okolic Gór Świętokrzyskich. Skała ta na wielickim cmentarzu jest rzadkością, wartą odnotowania. Wyróżnia się kilka odmian czerwonych piaskowców, najbardziej znane to piaskowce tumlińskie, wąchockie oraz suchedniowskie – nazwy wywodzą się od miejsca eksploatacji surowca¹⁴. Ogólnie są to średnio- i drobnoziarniste, dobrze wysortowane

¹³ J. Rajchel: *Kamienny Kraków*, Kraków 2005.

¹⁴ Tamże.

Fot. 2. Nagrobek Józefa Lilla
von Lillienbacha

Fot. 3. Fragment nagrobka
rodziny Rozmus, wykonany
z czerwonego piaskowca

piaskowce kwarcowe o spoiwie żelazisto-krzemionkowo-ilastym. Skała posiada charakterystyczną laminację, a jej czerwone zabarwienie pochodzi od związków żelaza występujących w spoiwie. z kamienia tego wzniesiony jest prawdopodobnie nagrobek rodziny Rozmus – kw. XVI.

W kamieniarce nagrobnej niezwykle pospolicie wykorzystywany był wapień pińczowski. Jest to skała, która powstała w płytkowodnym środowisku morskim z nagromadzenia drobnych fragmentów rozkruszonych, wapiennych szkieletów morskich glonów, tzw. krasnorostów z rodzaju *Lithothamnium*¹⁵. Może zawierać również fragmenty szkieletów innych organizmów takich jak ślimaki, małże czy szczątki ryb, co niejednokrotnie można dostrzec na jej powierzchni. Wapień pińczowski idealnie nadaje się do rzeźbienia wyszukanych detali. Jego dużą zaletą jest to, iż tuż po wydobyciu ze złoża jest miękki, co ułatwia jego obróbkę, natomiast z czasem ulega stwardnieniu. Wysychając wapień traci swą pierwotną wilgoć, następuje proces wytrącania i krystalizacji rozpuszczonego w nim węglanu wapnia¹⁶. W następstwie dochodzi do utwardzenia skały, która dodatkowo pokrywa się naturalną patyną. Paradoksalnie jednak rzeźby wykonane z tego kamienia na otwartym powietrzu poddane działaniu czynników atmosferycznych często niszczej.

Wśród wielickich nagrobków można podziwiać wiele pięknych zabytkowych

¹⁵ H. Walendowski: *Wapień pińczowski. Minimonografie polskich kamieni budowlanych*, „Nowy Kamieniarz” nr 31, 2012, s. 56.

¹⁶ Tamże.

rzeźb bądź drobniejszych detali zrobionych z tego niezwykłego kamienia. Na uwagę z pewnością zasługuje kamienny pomnik nagrobny rodziny Markowskich, wykonany w 1902 r. przez Józefa Markowskiego (kw. IXc), przedstawiający postacie dwóch dziewczynek z barankiem stojących u stóp krzyża wzniesionego na skale. Pięknie prezentuje się rzeźba Anioła przy fragmencie trzonu kanelowanej¹⁷ kolumny na pomniku nagrobnym Anny Morawieckiej z 1899 r. (kw. XVI), czy rzeźba Anioła z krzyżem stojącego na wyrzeźbionym kopcu ze spiętrzonych kamieni w pomniku nagrobnym Jańci Zwonarz z 1895 r. (kw. XVIII).

Fot. 4. Rzeźba z wapienia pińczowskiego w nagrobku Anny Morawieckiej

Fot. 5. Pomnik nagrobny ks. Edwarda Ślaskiego, wykonany z „marmuru” dębnickiego

Wapień pińczowski stanowił popularny materiał rzeźbiarki w tym okresie, zdecydowana większość zabytkowych nagrobków posiada mniejsze bądź większe detale z tego kamienia. Przeważnie z „pińczaka” wykonywano rzeźby, które z kolei wkomponowywano w piaskowcowe elementy nagrobka.

Kolejnym surowcem, który możemy dostrzec na cmentarzu jest czarny „marmur” dębnicki z Dębника k. Krzeszowic. Jest to skała będąca w rzeczywistości krystalicznym wapieniem i należy do grupy skał osadowych. Nazwa „marmur” jest zwyczajowa i powstała ze względu na fakt, iż skała osiąga bardzo dobry poler,

¹⁷ Kanelowanie - (inaczej żłobkowanie) dekoracja architektoniczna w postaci żłobków (pionowe, wklęsłe rowki). Może obejmować całą kolumnę, lub jej górną część, kolumna nabiera dzięki temu lekkości i smukłości.

co upodabnia go wizualnie do marmurów. Z czarnego „marmuru” dębnickiego wykonywano przeważnie tablice inskrypcyjne w nagrobkach. Możemy to zaobserwować między innymi we wspomnianym już najstarszym nagrobku Józefa Lill von Lillienbacha z 1832 r. bądź w kamiennym pomniku nagrobnym Kazimierza barona Przychockiego, powstałym w 1859 r. (kw. VIII). Także zabytkowe tablice epitafijne wmurowane w ściany kaplicy grobowej rodziny Langerów wykonane są z tego kamienia. Rzadkością wielickiego cmentarza jest pomnik nagrobny ks. Edwarda Śląskiego (kw. VIII) w całości wykonany z „marmuru” dębnickiego. Niestety z upływem czasu skała zwietrzała i całkowicie wyblakła, nie przypominają już pięknego czarnego „dębnika”. Z surowca tego wykonany jest również nagrobek rodziny Nowaków (kw. VII).

W architekturze cmentarza można spotkać dosyć ciekawą skałę osadową, jaką jest martwica wapienna. Zbudowana z miękkiego i porowatego węglanu wapnia (zwykle kalcytu), wytrąconego w procesie odparowania wody bogatej w wapń¹⁸. Mimo iż ze względu na swój charakter, tj. silną porowatość i małą twardość wydawałoby się, że skała nie nadaje się na budowlę mającą przetrwać długi okres czasu; to jednak radzi sobie z upływem lat doskonale. Martwicę wapienną można spotkać m.in. w przyziemnej części grobu ziemnego Seweryna Junosza Łempickiego (kw. III), lub w postumencie nagrobka rodziny Serafinów (kw. III).

Fot. 6. Martwica wapienna w cokole pomnika nagrobnego rodziny Serafinów

Prawdopodobnie jest to czwartorzędowa skała pochodząca z monokliny Śląsko-Krakowskiej. W okolicach Krakowa martwica wapienna znana jest z Doliny Prądnika, a głównie z wyerodowanych w wapieniach górnej jury dolin: Będkowskiej, Szklarki i Raclawki¹⁹.

¹⁸ M. Price, K. Walsh: *Kieszonkowy atlas skał i minerałów*, 2005.

¹⁹ J. Rajchel: *Kamienny Kraków*, Kraków 2005.

Pod koniec XIX w. pojawiają się nagrobki wykonane ze zdecydowanie trwalszego materiału, a mianowicie skał pochodzenia magmowego. Skały te charakteryzują się znacznie większą odpornością na działanie zewnętrznych czynników niszczących. Ponadto posiadają małą chłonność, co ma istotny wpływ na mrozoodporność, a także dużą odporność na przebarwienia. Do grupy tej zaliczamy granity, sjenity, dioryty czy gabra. Przykładami mogą być m.in.:

- nagrobek na grobie rodzinnym Sylwerego Miszke (1832-1911), starszego radcy górniczego, naczelnika Zarządu Salinarnego w Wieliczce (1878-79 i 1889-99), (kw. XIV).
- nagrobek Amelii z Pierów Grabowskiej, wykonany w zakładzie kamieniarskim M. Fischera w Krakowie (kw. VIII).
- nagrobek ks. Stanisława Twardowskiego (1849-1908) - proboszcza wielickiego, wykonany w zakładzie rzeźbiarsko-kamieniarskim S. Bodnickiego w Podgórzu (kw. VIII).
- nagrobek rodzinny Edmunda Scheuringa (1830-1891) – fizyka salinarnego; wykonany w zakładzie kamieniarskim R. Fischera w Krakowie (kw. VIII).

*Fot. 7. Nagrobek rodziny
Edmunda Scheuringa*

*Fot. 8. Pomnik nagrobny
Stanisława Tobiasza*

Ostatnią grupę stanowią skały metamorficzne, wśród których występuje marmur. Z surowca tego wykonane są przede wszystkim tablice inskrypcyjne, aczkolwiek zdarzają się całe nagrobki. Przykładem może być nagrobek Stanisława Tobiasza, porucznika obserwatora pułku lotniczego w Warszawie wykonany w całości z jasnego marmuru (kw. VIII).

Marmury, mimo iż po wypolerowaniu pięknie się prezentują nie miały szerokiego zastosowania. Jako skały miękkie łatwo ulegają zarysowaniu. Ponadto narażone na działanie czynników atmosferycznych, a przede wszystkim kwaśnych deszczy powodujących zmatowienie powierzchni skały, tracą na swoich walorach estetycznych.

Wymienione nagrobki to tylko nieliczne przykłady wspaniałej sztuki sepulkralnej. Wielicki cmentarz skrywa ich znacznie więcej, niektóre z nich objęte są szczególną ochroną konserwatorską. Decyzją wojewódzkiego konserwatora zabytków w Krakowie mgr inż. arch. Janusza Smólskiego z 1991 roku²⁰ wpisano do rejestru zabytków województwa Małopolskiego pod numerem B-543 następujące obiekty:

1. Nagrobek Fryderyka Bar. Lipowskiego (1797-1870), kwatera VII, piaskowiec, marmur, w formie kolumny, czas powstania 1872/1873.
2. Nagrobek Ignacego Dembińskiego (1798-1870), kwatera VIII, piaskowiec w formie postumentu, na którym znajduje się hełm z orłem, czas powstania ok. 1870.
3. Nagrobek rodziny Jana Geramba, kwatera VII, piaskowiec, czarny marmur, ok. 1864, wykonany przez Edwarda Stehlika, w formie płyty pionowej z tablicą inskrypcyjną.
4. Nagrobek Józefa Lilla von Lillienbacha (zm. 1832), kwatera XIII, piaskowiec, marmur dębnicki, czas powstania ok. 1832.
5. Nagrobek Jana Piotrowskiego (1876-1934), kwatera XIII, piaskowiec, kamień pińczowski, przełom XIX/XX w., w formie rzeźby na cokole.
6. Nagrobek Józefy Diehl (1898-1911), kwatera X a, piaskowiec, marmur biały, czas powstania 1912, w formie rzeźby na cokole.
7. Nagrobek Ks. Stanisława Osuchowskiego, proboszcza wielickiego w latach 1852-65, kwatera VIII, piaskowiec, czas powstania ok. 1865, w formie obelisku.
8. Obelisk na cokole upamiętniający ofiary epidemii cholery w roku 1831, kwatera VIII, piaskowiec.
9. Grobowiec Kazimierza bar. Przychockiego (1837-1907), piaskowiec, marmur, czas powstania 1858 r., kwatera VIII.
10. Nagrobek Juliusza Hejdy (1824-1901), kwatera XII, piaskowiec, kamień pińczowski, marmur, pocz. XX w.
11. Nagrobek przy kaplicy cmentarnej Langerów z 1834r., kwatera VII, piaskowiec, w formie Matki Bożej Niepokalanie Poczętej, stojący na cokole.
12. Kwatera wojskowa z I wojny światowej w formie masywnej płyty wspartej na wysokim cokole z tablicą, na której napis PRO PATRIA MORTUIS 1914-1918.

²⁰ Rejestr numer B-543, Państwowa Służba Ochrony Zabytków, Oddział Wojewódzki w Krakowie, Kraków 13.06.1991.

CMENTARZ ŻYDOWSKI – KIRKUT

Kirkut zlokalizowany jest w południowo-zachodniej części Wieliczki, na wzgórzu między Wieliczką a Grabówkami. Historycznie teren należał do osady Klasno (dawnej osady wielickich Żydów) w granicach miejscowości Siercza²¹. Dokładna data założenia nie jest znana, powstał zapewne z gminą kłaśnieńską. Jego ustanowienie było istotnym warunkiem otrzymania zgody na istnienie zorganizowanej wspólnoty żydowskiej²². Granice cmentarza oficjalnie wyznaczono w XIX w.²³. Cmentarz niegdyś ogrodzony był kamiennym murem wykonanym z łupków piaskowcowych, którego ślady zachowane są do dziś. Prawdopodobnie materiał pochodził z okolicznego kamieniołomu, być może z kamieniołomu w Sierczy²⁴.

Przy wschodniej granicy kirkutu uwagę przykuwa granitowy pomnik martyrologii wielickich Żydów, na którym widnieje napis: **PAMIĘCI PONAD TYSIĄCA ŻYDÓW POLSKICH ZAMORDOWANYCH W WIELICZCE PRZEZ OPRAWCÓW**

Fot. 9. Granitowy pomnik martyrologii wielickich Żydów

²¹ J. Piotrowicz, B. Krasnowolski: *Siercza, dach Wieliczki, monografia wsi*, Siercza 2005, s. 163.

²² A. Jakimyszyn: *Żydzi Wielicy w latach 1900 – 1939* (w: *Żydzi Wieliczki i Klasna 1872 -2012*, Siercza 2012, s. 67.

²³ Tamże.

²⁴ Przepuszczenia autora, piaskowce takie można obserwować w starym, nieczynnym kamieniołomie w Sierczy, w tzw. łomie salinarnym.

HITLEROWSKICH w LATACH 1939-1942. Pomnik powstał w kwietniu 1983 r., został ufundowany przez ocalałych z Holocaustu wielickich Żydów²⁵. Wykonany jest z dolnośląskiego granitu prawdopodobnie ze Strzegomia. Obok pomnika postawiono w 2011 r. płytę z czarnego „granitu Impala”, upamiętniającą rodzinę Aptowiczów²⁶.

Spśród wielu nagrobków – macew²⁷ i sarkofagów, które powstały tu od schyłku XVIII w. aż do Holocaustu, przetrwało zaledwie kilkanaście macew z możliwymi do odszyfrowania inskrypcjami²⁸. Obecny stan nagrobków uniemożliwia głębszą analizę wykorzystanego surowca. Kamień jest silnie zwiertzały i w wielu przypadkach pokryty dodatkowo warstwą mchu. Z ogólnych obserwacji wynika, iż nagrobki wykonane są z piaskowca i „marmuru” dębnickiego.

Najstarszą wśród zachowanych jest macewa Estery Miriam, córki Mojżesza (Mosze), zmarłej w 1822 r. Nagrobek wykonany w całości z „marmuru” dębnickiego.

Fot. 10. Macewa Estery Miriam, córki Mojżesza z „marmuru” dębnickiego

Fot. 11. Piaskowcowa macewa

²⁵ Informacja uzyskana od Pani Urszuli Żyznowskiej.

²⁶ Informacja uzyskana od Pani Anny Krzeczowskiej, Wydawnictwo Żyznowski.

²⁷ Macewy- pionowe kamienne stele wkopane w ziemię, zamknięte półkuliście, rzadziej dwułucznie (dwoma odcinkami koła). Jest to najpopularniejszy typ na żydowskich cmentarzach. Na takiej steli, w prostokątnej, wklęsłej bądź wypukłej płycinie znajduje się inskrypcja hebrajska, a powyżej, w polu zwieńczenia – właśnie płaskorzeźba zawierająca judaistyczną symbolikę religijną. Tadeusz M. Trajdos, „Spotkania z zabytkami”, nr 3, 1983 r.

²⁸ Inskrypcje nagrobne na cmentarzu żydowskim omówione są m.in. w opracowaniu J. Piotrowicz, B. Krasnowolski: *Sierca, dach Wieliczki...* Inskrypcje odczytał Leszek Hońdo.

Nagrobki z tej skały stanowią swoistą rzadkość. Przeważnie, jak to miało miejsce na cmentarzu komunalnym, wykonywano z „dębника” tablice inskrypcyjne. Kamień pierwotnie posiadał piękną czarną barwę oraz matowy, niepowtarzalny połysk na wypolerowanej powierzchni. Widoczna jest gruzłowata struktura z nieregularnie rozmieszczonymi żyłkami jasnego, prawie białego kalcytu. Niestety narażony na działanie czynników atmosferycznych „marmur” wietrzeje i z czasem traci swą pierwotną barwę. Ongiś z tego surowca istniało z pewnością kilkadziesiąt macew na wielickim kirkucie, czego śladami są połamane i porozrzucane fragmenty wielu nagrobków.

Drugim rodzajem zastosowanego kamienia jest piaskowiec karpacki (prawdopodobnie istebniański?), o różnym zabarwieniu i strukturze od drobno - do średnioziarnistej z nieregularnie ułożonymi ziarnami mineralnymi. Jako przykład może posłużyć jeden z nielicznych nagrobków z częściowo zachowaną inskrypcją w języku hebrajskim, w którym spoczywa Abraham Meir Falek, syn Efraima (zm.1921 r.). Macewa wykonana została z jasnego piaskowca.

W kamieniarce kirkutu występują dwa rodzaje kamienia naturalnego. Pierwszy stanowi popularny w omawianym okresie piaskowiec karpacki, stosowany powszechnie na wcześniej omawianym wielickim cmentarzu komunalnym, czy szeroko pojętym budownictwie mieszkaniowym. Ponadto stosowano także „marmur” dębnicki, w znacznej ilości występujący na kirkucie.

Obecny stan nagrobków cmentarza żydowskiego z całą pewnością wymaga konserwatorskiej opieki. W przeciwnym razie pozostawiony samemu sobie przeminie, a z pięknych ongiś nagrobków z bogatą płaskorzeźbą nie pozostanie „kamień na kamieniu”.

PODSUMOWANIE

Analizując kamień nagrobny na wielickich nekropoliach skupiono się głównie na nagrobkach zabytkowych wykazujących duże walory artystyczne. Najstarsze z zachowanych pojawiły się w I połowie XIX w. Był to okres, gdzie w Małopolsce funkcjonowało kilkadziesiąt kamieniołomów piaskowców karpackich. Surowiec ten powszechnie wykorzystywany, jako materiał budowlany, znalazł swoje zastosowanie również w kamieniarce nagrobnej. Wśród XIX-wiecznych nagrobków często stanowił podstawy dla rzeźb wykonanych z wapienia pińczowskiego. Piaskowiec karpacki, wapień pińczowski i „marmur” dębnicki, z którego robiono przeważnie tablice epitafijne, powszechnie stosowano w tym okresie. Połączenie tych trzech kamieni można podziwiać wśród wielu zabytkowych nagrobków. Pod koniec XIX wieku pojawiają się pierwsze nagrobki wykonane ze skał magmowych. Surowiec zdecydowanie trwalszy, ale i trudniejszy w obróbce. Granitowe czy sjenitowe nagrobki przybrały formę obelisków. Trzecią grupę stanowią skały metamorficzne,

wśród których występuje marmur, przeważnie biały. Wykonywano z niego głównie tablice epitafialne, aczkolwiek zdarzają się całe nagrobki. Marmury prezentują wysoki poler, niemniej jednak są skałami miękkimi i łatwo ulegają wietrzeniu, tracą przy tym na walorach estetycznych.

Koniec wieku XX wniósł znaczny rozwój w kamieniarstwie, zaczęto sprowadzać surowce skalne z całego świata. Zastosowanie nowych technik znacznie ułatwiło obrabianie twardych skał.

Należy jednak pamiętać, że stare nagrobki to nie tylko arcydzieła sztuki sepulkralnej, ale również źródło informacji historycznych o przodkach.

R. Zadak

STONE IN THE MONUMENTS OF WIELICZKA CEMETERIES

Summary

The article is devoted to the use of natural stone in the monuments of Wieliczka cemeteries. The author of the study has presented the subject of rock materials used to raise tombstones. Certain types of rocks and their properties have been described. Various types of tombstones have been characterized, from the beginning of the municipal cemetery and the Jewish cemetery to the first half of the twentieth century. The article also presents the historical background of the above mentioned cemeteries as well as the names of sculptors-creators of Wieliczka tombstones.

It should be emphasized that some of the tombstones listed in the article are subject to special protection of monuments and by the decision of the Regional Conservator of Historic Monuments in Cracow in 1991 were entered in the register of monuments of Cracow (Małopolska) Province. Others, according to the author, have high artistic values, and in some cases, the used stone is a worth noting rarity.